

ALISHER NAVOIY IJODINING O'RGANILISHI, "LISON-UT-TAYR" FALSAFIY-TASAVVUFIY DOSTON SIFATIDA.

Musaxonova Navro'zaxon G'iyosiddin qizi

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat

Universiteti filologiya fakulteti talabasi

Rahmonova Zarina

Ilmiy rahbar: Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: *ushbu maqolada Alisher Navoiy ijodining o'rganilishi, "Lison-ut-tayr" dostonining yaratilishi hamda dostonning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, dostondagi majoziy obrazlar haqida so'z boradi.*

Kalit So'zlar: *simurg', hudhud, Farididdin Attor, "Mantiq-ut-tayr", "Lison-ut-tayr", aruz, hamd, hikoyatlar, payg'ambarlar, darvesh.*

Alisher Navoiy hayoti, shaxsiy fazilatlari, ko'p qirrali merosini bilish va anglashga intilish qadimdan hozirgi kunga qadar davom etib kelmoqda. Chunki ulug' o'zbek shoiri, nosiri, mutaffakiri, davlat arbobi, ma'rifatparvari, ijod ahlining murabbiysi, fuqaro g'amxo'ri, mamalakat yaxlitligi, tinchligi va ososiyshatligining tolmas kurashchisi Nizomiddin Amir Alisher Navoiy o'zining ko'pqirrali faoliyati bilan ilm-ma'rifat tarixida alohida mavqega ega bo'lgan benazir siymodir.

Alisher Navoiy o'zining faoliyati va olijanob insoniy fazilatlari bilan hayotligi vaqtidayoq juda katta obro' va hurmatga sazovor bo'lgan. Shuning uchun uning hayoti, faoliyati, ilmiy va adabiy merosini o'rganish, shaxsiy fazilatlarini yoritish, unga baho berish, uni ibrat-namuna sifatida e'tirof etib keng targ'ib etish o'sha vaqtdan, ya'ni XV asrning ikkinchi yarmidan boshlangan. Alisher Navoiy haqida hozircha birinchi ma'lumot 875-hijriy (1470-melodiy) yilda yozilgan. "Matla'us sa'dayn va majma'ul bahrayn" (Ikki saodat bag'ishlaguvchining boshlanishi va ikki dengizning birlashuvi) nomli tarixiy asarda uchraydi. Alisher Navoiy yaratgan asarlarni o'z davrining mashhur hattotlari bo'lmish Sulton Ali Mashhadiy, Sulton Muhammad Xandon, Abduljamil kabilar go'zal tarzda ko'chirish bilan ularning avlodlarga yetib kelishiga sababchi bo'ldilar.

O'zbek mumtoz adabiyoti va o'zbek adabiy tilining muhim yodgorliklaridan biri bo'lgan Alisher Navoiyning "Lison-ut-tayr" (arab.- "Qush tili") dostoni 1498-1499-yillarda fors shoiri Farididdin Attorning "Mantiq-ut-tayr" asariga javob tarzida yozilgan. Navoiy asar syujeti va bosh g'oya xususida Farididdin Attorga izdoshlik qilgan. "Lison-ut-tayr"- falsafiy doston bo'lib, shoir unda majoziy obrazlar, qahramonlarning

sarguzashtlari orqali tasavvuriy g'oyalarini ifodalagan. Navoiy asarda "Xudo tashqarida emas, sening o'zingda degan fikrni ilgari suradi. Shu yo'sinda insonni ulug'laydi, uning kamolotga erishish yo'lini yuksak she'riy mahorat bilan bayon etadi. Asarning barcha g'oyasi odamning tarbiyasini ko'rsatishga qaratilgan. Shoir nigohidagi kuzatishlar, matniy tadqiq etish usullari o'ziga xos qiziqarlidir. Bu masalada Navoiy shunday yozadi:

Taxayyul aro barcha bir nav emas,
Hadisin ikki kishi birdek demas.

Ya'ni tasavvur qilishda hamma bir xil emas. Huddi biror holatni bayonlashda ikki kishi birday fikr yurita olmagan singari.

Atoqli shoirning ushbu matniy tadqiq etish usulini, ya'ni nazmni nasriy bayonlash usuli- mezonini hisobga olmaganida, o'sha davrlarda bundan boshqa original, yuqori salohiyatli matniy tadqiq etish usullari ko'zga tashlanmaydi. Natijada she'riy matnni nasriy bayon etish usuli matnshunoslik sohasidagi metodolgik asoslardan biriga aylandi va albatta keyinchalik navoiyshunos olimlarimiz tomonidan nasriy bayonni qaytadan to'ldirib, nashrga tayyorlash ishlari keng yo'lga qo'yildi.

"Lison-ut-tayr" dostoni 3598 baytdan (176 ta kichik bobdan) iborat bo'lib, aruz vaznining ramali musaddasi maqsur (foilotun-foilotun-foilon) vaznida yozilgan. Asardagi boblar alohida epizodlardan, savol-javoblardan, kichik hajmli hikoya va masallardan tashkil topgan. Asardagi hikoyalarda Navoiy buyuk hikoyanavis sifatida ko'zga tashlanadi. Alisher Navoiyning xotirasi yoshligidanoq juda kuchli bo'lganligidan u Farididdin Attorning 4600 baytdan iborat falsafiy-irfoniy dostoni bo'lmish "Mantiq ut-tayr"ni ham boshidan oxirigacha yodlab oladi. Alisher unga maftun bo'lib qolib, boshqa hech narsaga qaramay qo'ygani tufayli oilada ham, maktabda ham bu kitob haqida so'z yuritish man qilib qo'yilgan edi. Shuning uchun Alisher Navoiy uni yashirin tarzda (ichida) doimo takrorlab o'qirdi. Bu haqda Alisher Navoiy shunday deb yozadi:

Yodima bundog' kelur bu mojaru,
Kim tufuliyot chog'I maktab aro.
Manga ul holatda tab'I bulhavas,
"Mantiq-ut-tayr" aylab erdi multamas
O'ylaki, eldin uzuldi uffatim,
Ul kitob erdi anisi xilvatim.
Onglag' och atfol, aylab sho'ru shayn,
Istimo' etti bu so'zni volidayn...
"Mantiq-ut-tayr" uzra qilu qoldin...
Lek chun yodimda erdi ul kalom,
Yoshurun takror etardim mudom.

Ya'ni "Mantiq-ut-tayr"ga havas bilan qaraganini, doim uni yashirin tarzda takrorlab yurganini aytadi.

Dostonning asosiy qismi bosh qoliplovchi qissa: jahonda barcha qushlarning yig'ilib, martaba va fazilatlariga ko'ra joy talashish voqeasidan boshlanadi. Bu yig'inda behunar hunarmanddan, iste'dodsiz iste'dod sohibidan o'zib ketish holatlari, har bir qush o'zini eng yuqori joyga munosib deb bilishi, boshqalardan o'zini ustun deb hisoblashi tufayli turli xil ixtilof va mojarolar paydo bo'ladi. Shunda ularning munosib o'rnini belgilab beruvchi bir adolatli podshoga ehtiyoj paydo bo'lganligini sezgan Hudhud degan qush shunday podshoh borligi, nomi Simurg' ekanligi va uning huzuriga bormoqchi bo'lganlar uzoq va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishlari zarurligini aytadi. Qushlar Simurg'ning zoti va sifatidan hikoya qilishni so'raydilar. Hudhud uning sifoti mingdan oshishi-yu, zotining yagona ekanligini aytadi. Simurg' ta'rifi dostonida olti bobni (15-20-boblar) tashkil etadi. Hudhud To'ti, Bulbul, Qumri, Kaklik, Tazarv, Durroj, Kabutar, Shohboz (qirg'iy), Shunqor kabi qushlar bilan individual ravishda suhbat qurar ekan, u bilan Simurg'ni bog'lab turgan rishtadan gap boshlaydi va ana o'sha rishta tufayli ularning Simurg'ga aloqadorligini, uning visoliga qarab intilish darkorligini targ'ib qiladi. Bu suhbat va targ'ibot 10 bobni (21-31 boblar) tashkil etadi.

Qushlar Hudhud boshchiligida yo'lga tushadilar. Bir necha kun yo'l yurgach, mashaqqatli safar ularni toliqtiradi, ortga qaytmoqchi bo'ladilar va birin-ketin Hudhudga o'z uzrlarini ayta boshlaydilar. Dostonda yo'l qiyinchiliklariga chiday olmay, uzr so'ragan qushlar tartibi quyidagicha keltirilgan: To'ti, Tovus, Bulbul, Qumri, Kabutar, Kabki dariy, Tazarv, Qarchig'ay, Shunqor, Burgut, Kuf, (boyo'g'li), Humoy, O'rdak, va Tovuq. Dastlab To'ti Hindistondan issiq o'lkalarda yashashi, ko'zgu oldida nozaninlar so'zini takrorlashi uchun shakar yeb yurishi, umri rohat-farog'atda bo'lgani sababli bu safarning mashaqqatiga chidolmasligini aytib uzr aytadi. Hudhud unga javoban "Hiylagarlikni kasb qilgan yashil chakmonli kishi" bilan bog'liq hikoyatni keltiradi. Unga ko'ra, bir kishi bozordagi noz-u ne'matlarni ko'rib, yashil xirqa kiyib oladi va o'zini shayx deb e'lon qiladi. Bozor ahli unga ixlos qilib, uning uning kashkuliga turli-tuman oziq-ovqatlarni sola boshlaydilar. Haqiqiy bir orif bu holni mushohada etib, riyokor shayxning oldiga keladi va bozordan yiqqan narsasini tutmog'ini so'raydi. Soxta shayx kashkulini to'kib qarasa, ovqatlar aynib, najosatga aylangan ekan. Piri komil qilgan ishidan pushaymon bo'lgan hiylagarga bir hovuch tosh aralash tuproq berib, "bu bilan tirikchilik qiling", deydi. Hiylagar qo'lidagi tuproq pining barokatidan oltin va javohirga aylanadi. Hiylagarlik va riyozatning oqibati turlicha ekanini ko'rgan riyokor tavba qilib, tog'ri yo'lga kiradi. To'tidan so'ng Tovus uzr aytib "Tangri meni atrofdagilar ko'rib, husnimga Tahsin aytishlari uchun yaratgan, shunday ekan bu safardan menga ne hojat?", deydi. Hudhud unga javoban masxaraboz bir hinduning o'zini turli naqsh-u nigorlar bilan

bezab, maydonda tomosha korsatgani, uning atrofi bir gala beboshlar to'dasi bilan to'lgach, nazoratchilar tomonidan tutib olinib, darra bilan savalagani haqidagi hikoyatni keltiradi. Undan so'ng Bulbul uzr aytadi. U o'z chamanidagi gulag oshiqlikini, undan ayriliqqa chiday olmasligi va bus afar unga bir podshoga oshiq bo'lib qolgani haqida lof urgan gado hikoyatini keltirib, haqiqiy go'zallik Simurg' dargohida ekanligini ta'kidlaydi. Shu tariqa uzr aytgan qushlarga Hudhud mos holatda turli hikoyatlar bilan javob qaytaradi.

Dostondagi axloqiy ruhdagi hikoyatlarning aksariyati mana shu boblarda aks etgan. Ushbu munozaralar 41 bobni (32-73-boblar) tashkil etadi. Qushlar va Hudhud munozarasining diqqatga sazovor tomoni shundaki, bu o'rinda Navoiy qushlar obrazidan mohirlik bilan foydalanib, ma'naviy kamolotga to'sqinlik qiluvchi turli axloqiy illatlarni tanqid ostiga oladi. Shu ma'noda To'ti xudbinlik va shaxsiyatparastlik timsoli, Tovus va Tazarv tashqi go'zallik bilan mag'rurlanish, Kabki dariy va Kuf shaxsiy boylik va mol-dunyo yig'ishga mukkasidan ketish, Qarchig'ay johillik va shuhratparastlik kabi illatlarning majoziy timsollari hisoblanadi. Hudhud ularni tanqid qilar ekan, kishilarni bu xil illatlardan qutulishga chaqiradi. Hudhudning tanqidlari tufayli o'z qusurlaridan ogoh bo'lgan qushlar buncha kamchilik va ojizliklar bilan qanday qilib Simurg'ga yetishish mumkinligi haqida so'raydilar (74-76-boblar). Dostondagi shu o'rindan boshlab, muallif qushlarning nomini aytmaydi, balki hammasini "bir qush" tarzida nomlaydi.

Dostondagi falsafiy hamda tarixiy shaxslar hayotidan olingan ibratli hikoyalar tasviri shu o'rindan boshlanadi. Bu savol-javoblar 68 bobni (80-148-boblar) tashkil etadi. Qushlar va Hudhud o'rtasidagi savol-javoblar tasavvuf ta'limoti bilan bog'liq ayrim nazariy va amaliy masalalar (pir va murid munosabatlari, tariqat va uni ado etish, tavba va gunoh va b.) muhokamasiga bag'ishlanish bilan birga ularda axloqiy illat va insoniy fazilatlar haqidagi qarashlar ham aks etadi. Dostonning syujeti majoziy bo'lgani kabi, undagi timsollar ham majoziydir. Simurg'- haqqa yetishish timsoli Hudhud- murshid, piri komil ramzi, qushlar- tariqat yo'liga kirishgan otlangan solihlardir. Navoiy Simurg'ni eng oliy borliq deb e'tirof etar ekan, Xudoni olamdan tashqarida emas, balki shu olamning o'zida, butun koinot va mavjudotda mujassamlashgan, har bir kimsa va narsada zuhur etgan oliy substansiya deb tushunadi.

Dostonda 65 ta hikoyat keltirilgan bo'lib, ularning 51 tasi Navoiyning o'zining ijodi bilan bog'liq, qolgani esa Fariddin Attor dostonidan olingan hikoyatlardir. Hikoyatlarning jami miqdori 1800 baytga yaqin bo'lib, doston umumiy hajmining teng yarmini tashkil qiladi. Ushbu hikoyatlarni quyidagi guruhlariga bo'lib tasniflash mumkin.

1. Hudhud dostondagi qushlarni Simurg' yo'liga targ'ib qilib, ularga murojaat qilayotgan paytda aytilgan hikoyatlar. Bu hikoyatlar shoirning ijtimoiy fikrlarini umumlashtirib bayon qilishga xizmat qiladi. Undagi timsollar ham ijtimoiy-didaktik ahamiyat kasb

etgan bo'lib, ularga yashil to'n kiygan soxta darvesh, masxaraboz hindu va bo'ya shohi haqidagi, uquvsiz bog'bon haqidagi, mechkay pahlavon haqidagi, vayronada ganj qidirgan kishi haqidagi, giyohvand darvesh haqidagi, suvga cho'kib ketgan xasis haqidagi va hajga bormagan savdogar haqidagi hikoyatlarni keltirish mumkin. 2. Tarixiy shaxslar bilan bog'liq ibratli fikrlar aks etgan hikoyatlar. Bular qatoriga payg'ambarlar va valiyalar to'g'risidagi hikoyatlar kiradi. Jumladan Odam Sayfulloh, Ibrohim alayhissalom, Sulaymon alayhissalom bilan bog'liq Muhammad payg'ambar, to'rt nafar sahoba – Abu Bakr, Umar, Usmon va Ali(r.a.) haqidagi hikoyatlar, tasavvuf namoyondalaridan Xoja Abdulloh Ansoriy, Boyazid Bistomiy, Ibrohim Adham, Abusaid Abuxayr, Mahmud va Ayozi to'g'risidagi hikoyatlarni keltirish mumkin. 3. Keyingi turdagi hikoyatlarga muallifning falsafiy-tasavvufiy fikrlarni bayon etish uchun keltirilgan hikoyatlarni keltirish mumkin. Bularga Simurg' haqidagi, uning Chin shahriga tushgan pati to'g'risidagi, gulxanda yongan soxta oshiq haqidagi, Arastuning shogirdi to'g'risidagi, Shayx San'on haqidagi, podshohdan hech nima so'ramagan darvesh to'g'risidagi va yiqilgan devor haqidagi hikoyatlar misol bo'la oladi.

Bob so'ngida Navoiy agar haq madad bersa, mendek gado shayx ruhidan yordam olib, qushlar nutqini izhor qilsam, ya'ni "Mantiq-ut tayr"ga javob yozsam deydi:

Lek haq tavfiq bersa, men – gado,
 Shayxning ruhig'a aylab iqtido.
 O'yla qushlar nutqini izhor etay,
 Bulbul-u to'ti kibi guftor etay.
 Kim xaloyiq chun tarannum aylagay,
 Qush tili birla takallum aylagay.
 Lek surmak nuktani to'ti misol,
 Budur insof o'lsa, ey farxunda fol.
 Kim bu to'ti tumasi bo'lg'ay shakar,
 Ul shakar fikr aylasang bo'lg'aymagar.
 Tengrining lutf-u inoyat xonidin,
 Ya'ni ul Attorning do'konidin.

Attor asarlarini sanab o'tgan Navoiy o'zi javob yozadigan dostonning Attor dostoniga munosib javob bo'lishiga umid bildiradi.. Shoir ushbu asar orqali Attorga izdoshlik qilgan.

"Lison-ut-tayr" dostoni Alisher Navoiyning yuksak badiiy mahoratini ko'rsatib beruvchi asar bo'lib, doston poetikasini ta'minlaydigan muhim unsurlardan biri uning mukammal ishlangan kompozitsiyasidir. Dostonda qush tili va umuman qushlar bilan bog'liq turli tushuncha hamda holatlardan doston muqaddimasi, qoliplovchi qissaning

ibtidosi va xotimada ustalik bilan foydalanilgan. Xususan, dostonidagi an'anaviy hamdning

Jon qushi chun mantiqi roz aylagay,

Tengri hamdi birla og'oz aylagay.

degan misralar bilan boshlanishi uning qushlar tili vositasida yozilajak asar bo'lishiga ishora qiladi. Shuningdek, Attor ta'rifini bayon etishda, zamona hukmdori Sulton Husayn Boyqaro madhi bilan bog'liq o'rinlarda ham qush tili bilan bog'liq iboralardan foydalanadi. Shuningdek, tadqiqot muallifning fikricha, "Mantiq ut- tayr"dagi g'oyaga ko'ra, undagi qushlar Simurg'ning soyasi xolos. Ya'ni ular Simurg'ga intilganlaridagina ahamiyatli. Qush(inson)larning bu dunyodagi hayoti hijron va ayriliqda. Navoiyda esa ularning hijron va ayriliqda emas, balki yaratganning hikmatidadir. Shu ma'noda ikki dostonida vahdatu-l -vujud falsafasining ikki xil talqin etganini ko'ramiz. Attor dostonida qushlar so'nggi vodiya Simurg' bilan birlik kasb etadilar, Navoiy dostonida esa riyozat chekish asnosida poklanib o'zlaridagi Simurg'ni kashf etadilar. Doston kompozitsiyasining o'ziga xos muhim xususiyatlaridan yana biri, unda "qissadan, hissa usulidan foydalanilgallikdir. Sharq adabiyotida keng istifoda etilgan ushbu usul "Lison-ut-tayr" dostoni hikoyatlari so'ngida mohirlik bilan qo'llanilib, xulosaning badiiy ta'sirchanlik kuchini oshirgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, "Lison-ut-tayr" falsafiy doston bo'lib, Navoiy turli majoziy obrazlar, qahramonlarning sarguzashtlari orqali tasavvuriy g'oyalarni aks ettirgan. Asarning barcha g'oyasi odamning tarbiyasini ko'rsatishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Vohidov R, Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi; Toshkent-2006-yil
2. Valixo'jayev B. O'zbek adabiyoti tarixi; I-kitob; Samarqand; Samdu nashri-2007-yil
3. Alisher Navoiy "Lison-ut-tayr" Yoshlar matbuoti; 2022-yil
4. Dilnavoz Yusupova "Lison-ut-tayr", Toshkent-2019-yil